

NAŠA NONA RAHEL

Razgledajući drage mi uspomene na svoje već davno preminule roditelje, ugledah meni dobro poznatu, ali već odavno iz sjećanja izbrisanu izrezbarenu halku – obruč za salvete. Znala sam, to je posljednja i jedina uspomena na našu pokojnu nonu, očevu majku, Rahelu Albahari i na njen davni boravak u Erecu. Moja majka je čuvala ovu posljednju halku sa ostalim dragocjenostima u želji da se sjećanje na nonu u idućim generacijama ne utre.

Zagledajući halku sa unutrašnje strane, ugledah latiničnim slovima pisano, u crnoj neizbrisivoj boji: "Bethlehem". Tog momenta podsjetih se na nekad bezbrojne priče o našoj noni, o kojoj se sa puno poštovanja i ljubavi govorilo. U tim zimskim večerima uz tatine tople pripovjedi o majci Raheli, pobožnoj, učenoj i u narodu priznatoj tia Raheli, mi bismo djeca, netremice gledali u oca. Divili bismo se njenoj veličini i do kraja poštovali njeno uzvišeno vjersko ubjedenje. Posebno smo zapamtili tatine priče o noni koja je uzimala u zaštitu svako bijedno, iznemoglo, bolesno i od svijeta napušteno biće. Naša nona je kod svih Jevreja, a i inovj-eraca, smatrana bogomdanom da pomaže sirotinju. Njena plemenitost, u koju smo duboko vjerovali, opominjala je i nas djecu da budemo dobri i da ne počinimo ništa što bi nas pred Bogom okaljalo.

Rođena je negdje 1850. godine u skromnoj porodici Atijasa u Travniku. Kako u ono doba ženska djeca nisu pohađala školu, a Rahela je bila bistra, oštro-umna, svako slovo koje bi ugledala u bukvaru svoje braće, u tren oka bi zapamtila. Tako je vrlo brzo naučila čitati i pisati. Nije joj ni "ivrit" (jevrejski govorni jezik) promicao, pa ga je brže i lakše savladala nego njena braća. Cio Travnik pričao je o mudroj i bogomdanoj curici u porodici Atijasa.

Za sve vrijeme svoga djevovanja najviše vremena posvećivala je čitanju molitvenih, vjerskih knjiga. Tako bi njen već ostarjeli otac, nemoćan da pročita molitvu, prepustio svojoj Rahelini da se, kako to ona zna, dostojanstveno obrati Adonaju (Bogu). Zadovoljan i uzbuđen, poludrhtavim, usporenim glasom, za svojom kćerkom sricao je Aron molitvenu besjedu.

Mršava, visoka, plavih dubokih očiju i uvijek zamišljenog pogleda, malo je marila za dječije igre i vragolije. Jedino bi je Hamiša-Asar (dječiji praznik), gdje bi ona uvijek bila "andeo", ozario i ispunio nekom zanosnom radošću. Ni najznačajnija purimska zabava, na koju je sve jevrejstvo rado hitalo, nije je nimalo oduševljavala. Sjedila je uz majku, nezainteresirana za ples i razgovor sa mladeži.

Raheli je već sedamnaesta godina, a za njom su još dvije mlade sestrice. "Asenti ermana" (čuješ sestro), govori je Sara, najstarija sestra Raheline mame, "ti moraš Rahelu udati!" Ne govori sestri ništa, ali tužno razmišlja: "Ko će moju Rahelu uzeti kad ona od momaka bježi, a momci hoće zabavne i vesele djevojke". "Znaš", jer skriveno u duši isto misli, reče joj sestra: "Pođite do majčine familije u Sarajevo, neko od stričeva naći će joj maridu" (supruga). Tako je i bilo. Što usputnim fijakerima, što na konjima, Aron i Flora došli su u Sarajevo. To je, naravno, bilo na veliko iznenađenje, a bogme i na radost, jer su u to vrijeme putovanja bila vrlo rijetka. Kako žalosti u familiji nije bilo, pretpostavljalo se zašto su to dvoje postarijih došli do Sarajeva. Da bi umanjio neprijatnosti Flori, stric joj reče: "Što čekaš miu fižu (moje dijete), vrijeme je da Rahelu udaješ". "Jo so, tiu Leon (znam ja, striče Leon), ali ne znam za koga, kad je moja Rahela čudnovata i šutljiva djevojka i ne želi kazar si" (udati se). "Jo vo trovar maridu (ja ću naći muža) i tako mora biti". Sretni, kao da im je kamen sa srca spao, vratili su se Aron i Flora kući. Nikom ništa ne govore, jer može to, u ovoj teškoj krizi i besparici, da se i ne ostvari. Svakog dana ko ozebli sunce, očekuju aber (glas) iz Sarajeva.

Za nepunih mjesec dana, u dogovoreno vrijeme, pojaviše se u Travniku stric, mladoženja i njegov otac Juda. Mladi Moše Albahari, rodnom iz Tešnja, tek što je izučio zanat. Pošavši za korom hljeba u Sarajevo, bio je izgleda najspremniji da se negdje skrasi i udomi. Mršav, bljedunjav, šutljiv i uvučen u sebe, neće puno zahtijevati. Na dan-dva ranije, kuća se spremala, Raheli šivale haljine. Dolazile rodake i komšinice da pomažu majci. Znala je Rahela o čemu se radi, znala je i onda kada su roditelji u Sarajevo krenuli. Nije se radovala, a ni žalostila: "I to je božja volja, kojoj se pokoriti moram!" I, na čudo Božje, oba supružnika, iako bez nekog oduševljenja i radosti, prihvatili su svoj budući život. Dvije noći i dva dana Atijaseva kuća bila je puna gostiju, a talambasi su odjekivali cijelom čaršijom. Svi su gosti, uz uobičajene čestitke, naravno, poželjeli i što skoriji podmladak. Rabiner joj je još poželio, i zamolio, da i dalje ostane tako pobožna kakva je dotad bila.

Kraće vrijeme, mladenci su boravili u kući ženinih roditelja, da bi se, po Mošinoj želji, uskoro vratili napuštenoj roditeljskoj kući u Tešnju. Moše, blag i mek, nedovoljno uporan u trgovačkim poslovima, što je u ono doba života bila neminovnost, često je dolazio u materijalne krize, pod stečaj. Bogati rodaci i prijatelji nekoliko puta podizali su Mošu, ali sve je bilo uzalud. Tako se Rahela, iako nerado, pored kućnih poslova morala prihvatiti i trgovine. Pokušao je Moše sa manufakturnom radnjom, mesarom i, na kraju, drumskom mehanom. Bila je to čuvena "Mošina mehana", na karavanskom putu u selu Kulašima kod Tešnja. Po cijelom vilajetu i dalje čulo se za Mošinicu, njenu kuhinju sa tursko-orijentalnim i špansko-jevrejskim specijalitetima. Tu su noćima, uz veliki sevdah, šenlučili begovi i age: Mešići, Kulenovići, Šećirbegovići i ostali. Topli, sumporni izvor ugrađen u šestougaoni kameni amam (kupati), u vrućim ljetnjim danima privlačio ih je da se u njemu razgale, da bi se potom, kod Mošinice, najeli i napili. U tim izuzetnim okolnostima, podaleko od raje, kmetova, zanemarili bi da je po islamskoj vjeri zabranjeno piti. Umorne i smrznute karavandžije zgrijale bi se, pogostile i udobno naspavale u Mošinoj mehani.

Djeca su se radala, i do 1892. rođeno je i posljednje, sedmo dijete, David. Pored silnih poslova sa nejakom, bolešljivom djecom, te uz poslove u mehani, Rahela je stizala da svako veče okupi svoju dječicu da se pomole Bogu. Dani brzo

lete, djeca odrastaju i jedno za drugim odlaze od kuće. Obuče po neki od zanata, pa se zapute u bijeli svijet.

Došla je i Aneksija Bosne i Hercegovine a ništa se ne mijenja. Kako pod Turcima, tako i sada, sirotinja je na istom. Moše je skoro nemoćan, mehanu je napustio. U maloj, trošnoj kućici od ćerpiča, nadomak Tešnja, provodi sa Rahelom staračke dane. Ono malo oranice dali su u najam. Tu i tamo kapne koja para od djece. Moše se pomalo vrti oko kuće: hrani živinu, pljevi baštu, cjepucka daščice za potpalu, donosi vodu sa čekrka. Skoro svakog dana silazi u čaršiju, obilazi svoje rođake, bogate i poznate tešanjske trgovce. Sa njima popije "sefteli kahvu", zapali lulu i polako krene uz sokak kući. Vrlo često bi ga darivali špecerajem, kojeg u kući uvijek treba. Nekad bi o pijačnom danu prošvrljao čaršijom, sreo stare znance, popio sa njima kahvu i kupio ponešto za kuću. Tu i tamo, da ga mnogo ne ometa, svratio bi Moše kod Adem-age Mešića, bogatog trgovca i poznatog age u cijelom Tešanjskom okrugu. Govorio bi Moše: "Blizak mi je i drag. Kod njega sam, birvaktile, učeći trgovački zanat, provodio i lijepe momačke dane. A kako se ne bih prisjećao i njegove lijepe i na oko dopadljive Mensure, koju, ne daj Bože, ni ispod oka nisam smio pogledati. I neće biti a da me Adem-aga neki put ne upita: "Moše, kako se živi, je li ti šta urebuje?" Tako bi me Adem-aga često darivao."

Često bi se Moše u večernjim satima, pri škiji (petrolejskoj lampi) i kad se iz sumraka samo lavež pasa čuje, prisjećao svoga bosonogog djetinjstva. Najljepše uspomene nosi Moša sa Tešanjke, gdje bi u bistrim i brzim valovima rječice lovili ribu, najčešće mladicu, a bogami i po neku pastrmku. Naložili bi vatricu, ispekli ribice i sve u slast pojeli. Pekla su djeca i pečurke, krompire, kukuruze, rakove, jer ono što u kući djecu zapadne i za vrapca je malo. Rahela je rado slušala Mošine priče. Uvijek je nešto plela, krpila, a pred sam san, ponovo bi se pomolila Bogu.

Sva su djeca već zbrinuta; Šabetaj, Salamon i Gedalja u Sarajevu uspješno trguju. Leon-Dudo bavi se u Koprivnici preprodajom stoke. Jakob u Sanskom Mostu ne trguje baš uspješno, no sa svoje troje djece ipak živi pristojno. Roza, jedino žensko dijete u porodici, udata je u Sarajevu. Ušla je u poznatu porodicu Altaraca. Jedino najmlađi i po svemu najdraži Davičo još nije stao na svoje noge. Ali, daće Bog, on u Travniku uči zanat i stanuje kod svoje tetke, te se za njega Rahela puno i ne brine.

Sada potpuno sami, ponekim rijetkim glasom o djeci, ili ponekom dopisnom kartom od njih, saznaju starci o životu svoje djece. U samoći, u dugim danima i noćima sa malo sna, Rahela se sa mekanog i udobnog minderluka svakodnevno obraća al Dijo (Bogu). Svoje misli češće nego ikada, upućuje put svete jevrejske grude, zemlje praotaca, zemlje Izraela. Tu krepku i još svježiju stanicu često misli vode u Jerušalaim, sa željom da se tu, sa svetog mjesta ispred Zida plača, pomoli i obrati Adonaju (Bogu). Jesu li se to u njenu dušu utkale i riječi Teodora Hercla: "Ako te zaboravim Jerušalaim, neka mi usahne desnica!" Riječi koje su osvojile mnoga srca jevrejske mladosti. Da, to je u duši starice jedno isto, jer je Božja volja, htjenje i vizija Teodora Hercla.

Malo-pomalo Moše poboljeva, kašljuca, otežano diše, srce ga izdaje i već je potpuno vezan za krevet. Sve molitve Bogu i činjenje sadake (dobra djela), Moši ne pomažu. Rahela na kraju trezveno zaključuje: "To je božja volja, protiv nje se ne može i ne smije ići." Narod kaže: 'Bog dao, Bog uzeo...!'

I jednog jutra, sasvim nečujno, Moše je ispustio dušu. Rahela mu smireno i sabrano sklopi oči, poljubi ga u čelo i upali kandilo. Ubrzo se dvorište popunilo mnoštvom svijeta. Okupila se familija, poznanici, znatiželjni prolaznici, pa nene i bake, koje su govorile: "Rahmetli i pokoj mu duši, Moše je robu pošteno, jeftino i na veresiju davao, nije nas ganjao da mu dug vratimo!"

Pred samu zoru, pristigla su i djeca. Od njihovog jauka i plača, Raheli se srce kida. Čuvajući se da suzu ne pusti, umirivala je djecu, želeći svojim primjerom da im olakša bol. Iako skromna sahrana, bila je uzvišena i dirljiva.

Pored rabinera, sa Mošinim taletom (molitvenim šalom) o ramenu, Kadiš (posmrtnu molitvu) drhtavim i toplim glasom molila je i njegova supruga Rahela.

Dani su odmicali. Potpuno usamljena, među četiri hladna zida Rahela je razmišljala. "Otišao je moj Moše, iako sam preko svoje volje za njega pošla, ljubav i privrženost kroz brak ipak su došle, mi smo jedno drugom postali dragi. Moše me je cijenio, pazio i kroz to je ljubav došla."

Prošlo je izvjesno vrijeme. Rahela se smirila i polako počela djeci i familiji djeliti sve vrijedne kućne stvari: srebrne čirake, srebrni escajg, Pesah–posude, avan, pernate jastuke, ćilime, nakit i ostalo. Svi su mislili da će se Rahela uskoro pridružiti svome Moši. Ali, neočekivano, Rahela je odlučno donijela odluku. Sazvala je sinove. Ponosno i gordo, bez imalo ustezanja i bojazni da neće biti shvaćena, rekla je: "Ostatak svoga života, a to je i Božija volja, hoću da proživim u našoj Svetoj zemlji, Izraelu! Ovo malo dukata što imam, evo tebi, moj najstariji sine, kupi mi kartu za parobrod. Vas, djecu, izveli smo na put, Moše je otišao Bogu i ja vam više ne trebam. Potrebna sam zemlji Izraelu i hoću tamo kosti da ostavim." Svi su se našli u čudu. Niz iznenađena, bolna i pomalo uvrijeđena lica sinova potekle su suze. "Zar nas, majko, tako lako možeš napustiti?" – "To je, djeco, božja volja, ja je poštujem!"

Gordo i ponosno, stežući hrabro majčinsko srce, Rahela naoko veselo, razgovara sa sinovima: "Jedino ti, Daviću, osta mi neženja. Da ne služiš vojsku, pavela bih te sa sobom, da bar jedno, a i po mojoj želji, najmlađe dijete imam uza se." Iako do tada tužan i ne mogavši ni riječi majci da izusti, sada se trže i progovori: "Ne, majko, ja Lunu ne ostavljam, zaručio sam je. Ona mi je sve na ovome svijetu, i čim vojsku odslužim, mi ćemo se vjenčati. Toliko mi je draga da sam za nju i bedelu (zalog) u zlatnicima ostavio." Načula je majka za tu mladu i veoma lijepu Lunu Levi iz Banja Luke, sestru njene snahe Rene, Jakobove žene, ali nije to ozbiljno shvaćala. "E, kad je tako, sine, neka ti je od majke blagoslov! Majka će se u svijetu i sama snaći, imaće snage i moći da zaradi koru hljeba, nemajte brige za mene." I zaista, daleki i neizvjestan put, a još više život u nepoznatom svijetu, nije je nimalo obeshrabrio.

Kroz tešanjске sokake i sva ostala mjesta gdje Jevreji bitišu, pukla je čudna, neshvatljiva odluka tih Rahele. Mnogi religiozni Jevreji i vjerski poglavari primili su Rahelinu odluku sa ushićenjem: "Ejvala joj, ode Mošinica na hadžiluk"! Tuzlanski nadrabin uputio je Rabinatu u Jerušalaimu pismo, a vlasti su sačinile popisne pasoške dozvole.

Bilo je to negdje krajem 1910. Uz veliki familijarni skup, bezbroj toplih dječijih i rodbinskih suza, ispraćena je starica. U crnoj, dugoj odori, crnom bijelom srmom izvezenom koporanu, crnoj svilenom tukadi (sefardska ženska kapa), sa pletenim koferčićem, krenula je pobožna Rahela put Svete zemlje, put Erecu. U

pratnji svoga sina Gedalje, bez ijedne suze u oku, bez imalo tuge u duši, okrenuvši samo jedan blagi pogled i mahnuvši maramicom, sjela je u fijaker i uzviknula kočijašu: "Vozi!" Tim odlučnim i pomalo čudnim gestom, možda je starica htjela skriti, nadiruće suze, ili je u njenoj duši stvarno prevladala smirenost, to je samo njoj bilo znano.

Uskotračnom prugom, takozvanim "ćirom", putovali su, Rahela i Gedalja do Splita za ono vrijeme udobno. Vijugavim tračnicama, koje kao da sve nešto zaobilaze, spuštali su se ovi neuobičajeni putnici u grad Split. Na dalekom i prostranom horizontu naziralo se azurno i mirno plavetnilo. "Majko, to je more, ono će te odvući daleko, daleko od nas, tvoje djece i tvog zavičaja! No asenti, kerida madre (no slušaj, draga majko)", nastavlja uzbuđeno Gedalja, "ovo je povratna karta, ako za nama zažališ, ili ne mogneš tamo živjeti, vrati nam se, čekaću te ovdje, gdje si mi od srca otrgnuta!" Dirnuta ovim riječima, majka se nasloni na sinovljevo rame, a niz obraze skliznuše dvije tople, majčinske suze.

Iznenadena ljepotom do tada neviđenog grada Splita, te uzbuđena tom čudnom, magičnom moći mora, Rahela je pomalo u duši podrhtavala: "Čudna i pomalo stravična biće mi ta vožnja parobrodom, ali ja sam u Božijim rukama i njemu svoju sudbinu predajem."

Čvrsto stežući ruku sinu, ljubeći ga u obraze bezbroj puta i ne dajući mu da je ljubi u ruku, nego kao odrastao i zreo čovek, u obraze, majka se otrže iz zagrljaja i brzo uputi ka brodu. Uzbuđenoj zbog rastanka, koji kao da tek sad u duši dublje osjeća, zbog dubokog plavetnila koje je odsijeće od kopna, nesigurnih pokreta na broskom stepeništu, pomrači se Raheli. U glavi joj otpoče neko tanano čekićanje pa se nasloni na ogradu palube.

Ubrzo, brod je dugim, tupim i pomalo zastrašujućim zvukom oglasio polazak. Rahela je sada, slobodno pustivši suze da liju, dugo mahala sinu, a uzajamni pokreti ruku sa broda i kopna nisu prestajali sve dok su se na brodu uočavale ljudske siluete.

Skrhan i obeshrabren odlaskom majke, vraćajući se kući, Gedalja je razmišljao: "Ta naša mršava, ali uvijek živahna majka, mučenica cijelog života, nama gotovo i otac i majka, svoje posljednje dane posvećuje nekim višim, samo njoj znanim idealima. Naš bezazleni, nepreduzumljivi otac, znajući da će majka obavljati sve bolje nego on prepusti joj i svoje muške poslove. I pored petnaestoro lijepe i zdrave unučadi, pored jedinice Roze, koju je iznad svega voljela i koja je za majkom najviše naricala, naša mama imala je snage da se od svih nas otrgne. Ali, sa takvom osobom koja je uvijek u životu držala konce u svojim rukama, koja je uvijek znala šta hoće, nije se moglo, ni boriti, niti joj se moglo suprotstavljati".

Put do Obećane zemlje bio je dug i težak. Punih deset dana u potpalublju, uz stalnu mučninu, životarila je starica. Molitvenik, nekoliko vjerskih knjiga, kandilo, menora (svijećnjak), mizuza (pergamentni omot sa deset božijih zapovijedi) i talet pokojnoga Moše bili su joj osvježavajući pratioci. Veliki, zlatni Magen David na dugom lancu o vratu trebao je svim prisutnim da pokaže ko je Rahela Albahari i zašto u poznim godinama ta starica putuje u Palestinu. Dani u potpalublju velikog broda, u maloj četvorokrevetnoj kabini, bili su krajnje nesnosni. Sva je sreća što je starici dopao donji, prizemni ležaj. Jedna postarija Turkinja ležala je pored nje. Na gornjim ležajima bile su dvije Talijanke, mlade, jedre i, činilo se, same sobom zadovoljne. Noći su provodile na palubi. Rano u zoru, uz kikut i neko samo njima

znano šaputanje, spuštale bi se u krevet. Čudna svijeta koji se po tom brodu kreće; od crnaca, onih polucrnih, kako ih zovu "meleza", pa do sićušnih Japanaca sa kosim očima. Čuju se razni nepoznati jezici, nigdje srpske riječi ni za lijeka da čuješ. Brodsko osoblje govori najčešće njemački, talijanski i nešto engleski. Eto, taj talijanski lagani i zvučni govor ohrabrio je našu nonu. Ona se, uz svoj španski maternji jezik, lako sporazumijevala sa osobljem. U razgovoru, i pokoja njemačka riječ dobro bi joj pomogla. Bio je to talijanski putnički brod. Saobraćao je na relaciji Bar – Split – Drač – Pirej – Kipar – Haifa.

Ne samo velika neizvjesnost koja čeka staricu kada kroči na tlo Obećane zemlje, nego i strah od prvih kontakata; kome se obratiti? Zna ona da je ta zemlja pod turskom upravom, što je obeshrabruje. "Pun je Erec Arapa i ne daj mi, molim Ti se, dragi Bože, da se na tlu te Svete zemlje nađem u arapskom okruženju. Pošla sam putem ostalih vjernika hadžija, koji iz cijelog galuta dolaze Tebi na poklonjenje, ali hoću da ostanem i umrem u Erecu." Po dirljivim besjedama hadžija Rahela zna da ima, ali nešto malo, Jevreja u Erecu. To su oni, zvani "Sabre". Nose ime tvrde, čvrste i bodljikave južne voćke, kakvi su spolja i oni sami, jer su ih život i teška iskušenja u tu bodljikavu kožicu odjenuli. Dugim nizom godina, ipak, uspjeli su, iako pod tuđinskim i zlim vladarima, sačuvati svoj identitet i Mojsijevu vjeru. Ploveći tim dugim morskim plavetnilom, Rahela sama sebe tješi i hrabri. Ona je svjesna da je njen put u Obećanu zemlju Božji izbor, zato je u biti spokojna i sobom zadovoljna. Tu i tamo malo nespokoјstva dođe, ali vrlo brzo i bezbolno iščezne.

Ponekad se u mislima vrati i na onaj čaršijski dio svijeta, koji je ne razumije. "Zar je mogla ostaviti tako dobru djecu; svoje unučiče?" – čudile su se mnoge Jevrejke, a i inovjerke. Pametni i širokogruđi Romano, vrhovni rabin u Bosni, odobrio je i sa poštovanjem pozdravio Rahelin smjeli i do kraja Bogu odani čin. Njegovo dragocjeno pismo upućeno Rabinatu u Jerušalaimu, nona brižljivo u njedrima čuva. Ono će joj pomoći da sigurno stupi na tle Izraela i da se slobodno spušta na Zid plača o kome je odavno maštala. I ostale silne tapije koje su joj sinovi od vlasti isposlovali, reći će da je starica pravi, legalni putnik i dobronamjernik u zemlji Izraela.

Te desete, posljednje večeri dugog i napornog putovanja, svi su uznemireni, jer će u zoru brod pristati u luku Haifu. Cijelu noć nona nije spavala, po glavi se opet svašta vrtilo. Kako i kuda prvi dan, kako doći do Jerušalaima, gdje prenoćiti? Ovo malo dolara u zavežljaju neće biti dovoljno ni za nekoliko dana. Sada tek, na dohvat davno željenog cilja, počne starica ozbiljno da se pobojava. To su desete godine dvadesetog vijeka, prošli su silni ratovi, a i sada ih uvijek ponegdje ima. "Da li ću u miru dočekati svoj zalazak sunca?" Sve to sada muči i brine dobronamjernu staricu. "Ali moji dobri sinovi uzeli su mi povratnu kartu!" – "Kada nas majko poželiš, ili, ne daj Bože nevolje, imaš ovu kartu, sa kojom se možeš vratiti!" govorili su njeni sinovi. "Nisam ja repa bez korijena", razmišlja Rahela i tješi se, ne daj Bože nevolje, izlaza ima.

Na okruglo prozorče na vrhu kabine, Rahela se često propinjala, da što prije ugleda obalu i drevnu Haifu. I već u ranu zoru, polako na obzorju, nestajalo je prostrano azurno i blistavo plavetnilo mora. Tamo negdje, podalje, naziru se sivožute gromade, koje morski valovi snažno zapljuskuju. Morska pučina je sve uža, i kao da se polako utapa u grebene obale. Već uveliko sviće. Sunce je niskim

Dilžansa između Jafe i Tel Aviva na stanici u Ulici Hercl, 1914, Encikopedija Judaika, 1975/76.

zracima oblikovalo horizont. "Evo, to je Erec, to je zemlja mojih pradjedova! To je gruda koju mi je Patron dil mundu (Svevišnji), kroz molitvu, prividio! Ne, ne plašim se ničega...!"

Parobrod je sve više i češće huktao, stenjao, kao da grabi da se što prije približi obali. Kad je brod usporio, a sirena nagovijestila pristajanje, kroz obje, splitsku i ovu sirenu, kroz posljednji Gedaljin pogled, Rahela je u tom momentu sa sjetom gledala u budućnost!

Odjednom su se svi putnici našli na palubi. Sada je žurno i bez bojazni koračala drvenim pokretnim stepenicama želeći da što prije dotakne tlo Svete zemlje! Gotovo svakoga je neko čekao, ljube se i grle. Pričala je starica: "Ja se ponosno sagnuh, poljubih i obgrlih tlo tog dugo čekanog i željenog Ereca. Nikome to nije bilo čudno. U Svetoj zemlji to je česta pojava. Tog momenta sa duše spadoše mi sve tužne i čudne misli. Narod u moju nošnju zagleda, tukadu na vrh glave i Magen David o vratu, od kog sam roda bez riječi tumače. Na momente sam zanesena i kao u nekom transu, od svega odsutna! Pribrah se i krenuh za narodom. U uredu sve je normalno prošlo i niko, začudo, ništa me i ne upita." Trošnim, najjeftinijim fijakerom, uz ostale putnike, krenu starica ka Jerušalaimu. Haifa, stari i živahan trgovački grad. Mnoštvo manjih, većih, kamenih četvrtastih kuća bez krovova i drevnih znamenitosti. Sve je to prijatno iznenaduje. "Mi u galutu (izgnanstvu) o istoriji Izraela malo ili gotovo ništa ne znamo. Dugogodišnje izgnanstvo iz Ereca i dugi život većine nas prognanih u Španiju, više nas je vezao za tu zemlju. Ali Erec, kolijevku Jevrejstva, najdublje nosimo u srcima." Na izmaku iz grada, pred njom je pukla prostrana pješčana ravnica. Nona se okreće, ali brda nigdje. Negdje daleko, kao kroz maglu, naziru se visoka, pomalo ozelenjela uzvišenja. To je, kažu, Golan, još od vremena praotaca judejska zemlja. To je raduje, jer neprekidne pješčane ravnice zamoriše joj oči i zamutiše vid. Prašina i vrelo sunce ne daju dahnuti. Po kamenom, neravnom putu fijaker se stalno treska.

Čini joj se sve drugačije nego u zavičaju, smaragdno zelenoj tešanjskoj dolini. Nona posebno zagleda bose putnike, beduine. U čudnim, dugim, više ženskim haljecima, sa bijelim širokim šalom na glavi, uporedo sa svojim natovarenim kamilama, mirno i spokojno kreću se po toj pješčanoj dolini. Kuda idu, šta nose, za nonu je to bila velika tajna. "Što je i kako taj prvi judejski narod odlučio da baš ovu golu i bosu zemlju naseli?"

Uskoro, uza sami put, pojaviše se prostranstva stabala pomorandži, maslina, badema, sa ukrasnim stablima čempresa. Zelenilo, elegancija tankih, vitkih čempresa i nepreglednost plantaža, uveliko razvedriše nonu. Sela i gradića, kao što se po našim brdima sreću, rijetko je vidjeti. Tu i tamo naziru se omanje beduinske izbice. Ukrašava ih kao u vijenac spleteno stado ovaca, jaradi i omanje smeđe skupine magaradi. Brdovitim, vijugavim usponom, već u sami suton, približavaju se Jerušalaimu. "Sad sam najuzbuđenija, sad tek ulazim u kapiju jevrejske kolijevke. Zašto baš ja, u cijeloj našoj familiji, tako snažno nosim Jerušalaim u srcu?" Suton se već spušta i kao tvrdi bedem okružuje konture grada. Fijakerista ostavi nonu na ulazu u grad. Svak je svojim utabanim stazama krenuo. Ostade sama. Na maloj staničnoj klupici probdjeće svoju prvu jerušalaimsku noć. Izvadiвши iz torbice mali crveni molitvenik, čitala je Šema Izrael, poljubila je Magen David, polako spustila glavu na koljena i utonula u lagani polusan. Počesto se trzala, ali je nikakav strah nije obuzimao. Jedva je čekala svanuće i susret sa Svetim gradom.

Tek što se razdanilo, Rahela, otresajući i namještajući svoje izgužvane haljine, ugleda ispred sebe postariju ženu. Zagledana u noninu tukadu i korpu ispred nje, vjerovatno zaključuje da je ona neki putnik namjernik iz daleka. Rahela je toplo i znatiželjno gledala u prolaznicu. Primijetila je tukadu i na njenoj glavi, srce joj je veselo i zadovoljno zatreptalo. Tog momenta je nepoznata prolaznica blagim, španskim jezikom prozborila: "Donde stas, ermana, luke fazis aki" (odakle si, sestro, šta radiš ovdje)? Neki umirujući, blagi val obuze Rahelinu dušu. Na plavom jerušalaimskom nebu prividje joj se Mojsije u svojoj veličini i toplini. Sretna što joj je poslao staricu sa kojom se može sporazumjeti, skupi tri prsta desne ruke, privuče ih očnim kopcima i prozbori: "Šema Jisrael, Adonaj elohenu, Adonaj ehad...", tim je odala zahvalnost Mojsiju i blagoslovila prvo jutro u drevnom Jerušalaimu.

Sporazumijevanje među njima, naravno na španskom jeziku, bilo je potpuno. I od prvog dana boravka u Jerušalaimu, nona je bila udomljena. Mala, skromna kamena kućica, sa svega dva odjeljenja, našoj noni donijela je spokoj i željeni mir. Stari Španjolac prodavao je na pijaci španske specijalitete. Njegova supruga je već bila na izmaku snage pa je u Raheli, još krepkoj starici, našla odmjenu. Od tada je nona boravila na malom, trošnom minderu u predsoblju, slušajući i trudeći se da udovolji gazdarici. Po prirodi malo govornjiva, neljubopitljiva, ozbiljna i do kraja uredna, familiji Eškenazi potpuno je odgovarala.

Prvog dana boravka u kući Eškenazija, po završetku poslova, Rahela je zamolila gazdaricu da je povede do Zida plača. "Ne, kerida, već je dockan, sutra se spremi, preobuci, ponesi molitvenik, pa ćemo zajedno sići do tog svetog, davno porušenog hrama." Sutradan, preobučena, u duši zadovoljna, u pratnji svoje gazdarice Mazalte, krenula je Rahela. Duge, kamene, kaldrmisane ulice duž Jerušalaima, bezbroj čepenaka, malih dućančića i raznovrsnost robe u njima ošamutili su Rahelu. Od vreve i galame prodavaca ne može se proći. Rahela se upita: "Je li

ovo Baščaršija, ili su se iz Jerusalaima dućani preselili na Baščaršiju?" Osjećala je nona neku blizinu i osjećala se kao da je u svom bosanskom ambijentu.

Ulice duge, koraci kratki i kao da nikad neće stići cilju. Noge podrtavaju, koljena klekaju, a u srcu neki čudan grč, koji joj zadržava dah. Odjednom, neočekivano, puče joj pred očima velika, duboka uvala, sa visokom, tvrdo izgrađenom, ali zubom vremena nagriženom zidinom. Preko napuklih gromada kamena trebalo se spustiti na dno, pred sami Sveti Zid plača. Noge lete, oči su uprte samo na jedno, na to Sveto mjesto Salamonovog hrama, starog više hiljada godina. Spuštajući se u podnožje Svetog zdanja, osjećajući da je već na samom Božjem tlu, nona je željela da se sa poštovanjem i ljubavlju pomoli Bogu i oda dužnu poštu braniocima Jerusalaima. Usporila je hod, opustila ruke i visoko uzdignute glave, gledajući u Boga, pride Zidu plača. Bezbroy vrelih suza je sletjelo niz njeno užareno lice. Raširenih ruku se privila uz zidine i počela moliti Kadiš. Rahela je prigrllila talet svoga muža, na glavi nije stegla kaiše, jer to ženskom rodu ne pripada. Sa dugim crno-bjelim taletom, do kraja života vjerna i odana Mošina udovica molila se za dušu pokojnog supruga. "Patron del mundu, molim Ti se i za moje sedmoro djece, daj im zdravlja, poroda i uspjeha u životu!" Molila se i za sav jevrejski rod, koji u galutu vjekovima trpi progone, pogrome, nasilja i vjerska mučenja. "Moćni Mojsije, usliši molbu rasijanog jevrejskog naroda, koji Ti kroz molitvu, plačnu poruku šalje: Esto anjo a ki, altro anjo a Erec (Ove godine ovdje, iduće godine u Erecu)! Davnih, davnih godina Ti, svemoćni Mojsije, izbavi jevrejski narod iz ropstva, sada ga vrati u tu svoju obećanu zemlju!" Rahela nije gledala okolo, ali mnogi su gledali u nju. Bilo je neobično da je iz daleka došla starica i da se sa taletom moli ispred Zida plača. "Kerida, vrijeme je da kući krenemo, a na ovo Sveto mjesto kad god poželiš doći ćeš", toplo milujući Rahelu po glavi izusti Mazalta. Poslušno i uz veliko poštovanje prema Mazalti, još jednom izričući Šema Israel, polako, puna srca, Rahela se uz Mazaltu vraćae kući. Ta prva u Rahelinoj duši olakšana noć, donijela je osvježenje i podstrek za novi život u tom vjekovima željenom Erecu. Dani su odmicali. Nije osjećala Rahela da je u tuđini. To je njena zemlja, u njoj se osjeća kao uz svoju staru nikad zaboravljenu majku. Poslovi su tekli. Još krepka i svježeg duha Rahela bi do kasno uveče pripremala jela, koja bi Abraham svakog jutra kolicima nosio na Bezistan. Bila su to ukusna španska jela: gvojuv in haminadus, pasteliću, zelenas, burikitas, mina, sungatu, pitićas, buiçus, lukumis, aros di leçi, fritulas, çaldicás, ruskite di alhašu, tišpišti. Bogme, često bi naša nona skuhala bosanski lonac, pa i dobar mastan burek. Sve je to jutrom, kada bi se Abraham kretao ka pijaci, toliko mirisalo da bi rijetko ko od prolaznika odolilo, a da nešto ne kupi. Abraham bi se tako često vraćao kući, prodavši hranu i prije dolaska na pijacu. Rahela je vrijedno i uredno zamjenjivala gazdaricu Mazaltu. Bila je sretna, što joj je Bog podario dobru jevrejsku porodicu. Familija Eškenazi je također zbog poštene i vrijedne Španjolke, koja je ušla u kuću, bila zadovoljna. Rahela nije tražila naknadu za svoj rad, ali poslije nekog vremena zajedničkog života Abraham reče: "Asenti Rahela, ti si nam u kuću došla kao veliko osvježenje, a bogme i pomoć. Pobožna si i čestita žena, hoću tvoj rad da nagradim! Skupljaj pare, pa ćeš, ako Bog da, i svoje sinove pozvati u Svetu zemlju!" Iako o tom nije razmišljala, Rahelu ozari sunce, smoze snage, pride Abrahamu i beza la manu (poljubi ga u ruku). To malo i neredovno darivanih novaca za Rahelu je značilo mnogo. Jutrom, kada bi Rahela otpremila Abrahama, lakim, nečujnim koracima izišla bi iz kuće i krenula ka Zidu plača. Rijetko koji dan, sem ako je u poslu, promakao bi

a da starica ne ode na Svetilište. Uz ispovijed Bogu, molitvom za svoj napaćeni jevrejski narod, za bolesni, bijedni sirotinjski svijet, puna srca vraćala bi se kući.

Svakog petka naveče, noći di Šabat, Rahela bi se, u svojoj još nepromijenjenoj odori, pojavljivala u templu. Njena zvonka "Lel ha do di", melodična ladino molitva, privlačila je pažnju prisutnih. Tako je naša nona, malo-pomalo, počela osvajati naklonost većine Jevreja u Jerušalaimu. Vrlo brzo nona je naučila dosta hebrejskih riječi, te se tako sprijateljila i sa mnogim jevrejskim porodicama. Tek je sada uvidjela da te takozvane "Sabre", za koje je vjerovala da su tvrda, neprobojna srca, imaju pravu, istinsku i toplu dušu.

Sve praznike nona je, po vjerskim propisima, dočekivala uz bogato i lijepo pripremljenu trpezu. Tako se za kratko vrijeme njeno umijeće pročulo po Jerušalaimu. Stare i iznemogle Sabre pozivale su nonu da im za praznike spremi jevrejska nacionalna jela i poslastice. Posebnu radost pričinjavala je djeci bogatih porodica pripremom praznika Hamiša Asar. Mazalta i Abraham nisu imali djece. Tako je taj radosni dječiji praznik Rahela dočekivala u porodicama sa puno djece, unučadi i praunučadi. Tada bi se sa puno sjete sjećala svoje rane mladosti i radosti kad je proslavljala Hamišoši (uobičajeni termin za Hamiše Asar) sa svoje sedmoro djece. Sada je drugoj, ali dragoj djeci, tu svečanost sa užitkom pripremala. Tu je "Andeo" obučen u bijele lepršave haljine, sa velikim dugim krilima. On donosi sa neba u tanjirima, sa upaljenim svijećicama, slatkiše, voće i stavlja ih na sto. Tek kada se molitva završi, najstariji u familiji, obično nona, djeli "hamišoši". Ono dijete koje je najbolje dobija dvije-tri pregršti poslastica više. Tako se redom dijele: datule, bademi, orasi, lješnjaci, kikiriki, suvo grožđe, banane, pomorandže, jabuke i sitni kolači. Tako bi, uz veseli Hamiša Asar, praznik sazrijevanja voća u Erecu, uz pjesmu i igru osvajala srca izraelske mladosti. Svako bi iz svoje platnene kesice sa uzicom na vrhu, grickao ponešto od poslastica, ali su i dio poklona čuvali da bi sa što više njih dočekali slijedeći Hanuka praznik.

Na Hanuku, koji je slijedio oko mjesec dana kasnije, ono dijete koje je u svojoj kesici imalo najviše sačuvanih poklona smatrano je budućim najboljim domaćinom. Ono bi odmah, iza none, na menori palilo drugu svijećicu hrabrim Makabejcima. Poslije očitane molitve i otpjevane "Maoscur" pjesme, dijelili bi se pokloni. To su odjevni predmeti ili igračke, i ne bi se pravili izuzeci. Sva djeca dobila bi jednake poklone.

Već je nona uveliko ušla u krug poznatih porodica u Jerušalaimu, ali ona svoje prve poznanike nije napustila. Sada je već u prilici da obilazi i ostale znamenitosti po Svetoj zemlji, Betlehem, Nazaret, te poznato, kao perivoj ukrašeno brdo Karmen u Haifi. Na njemu su vile i zdanja najbogatijih Arapa, Turaka, hrišćana, Jevreja i ostalih. Oni su se po klasi kojoj pripadaju združili. Ne smeta im što neko nosi solufe, neko sako, neko arapsku feredžu ili judejsku kapicu. Njih je združilo bogatstvo i za drugo ne mare. U sirotinjskim djelovima gradova, u omanjim varošicama, u selima gdje se životari od danas do sutra, dešavaju se česti nesporazumi i sukobi. U svemu prednjače Arapi Palestinci, kojima je prisustvo ma kojeg drugog naroda suvišno. Hrišćani, ma koje vjere, u "arapsku nezagađenu" zemlju nikad nisu dobrodošli. Sa Jevrejima, iako su oba naroda semitskog porijekla, u stalnom su sukobu i čestim zakulisnim borbama. "Znači, ova Božja gruda, kolijevka jevrejskog naroda, treba da bude i za vijekove ostane samo arapska?" Ne odobravajući tako je razmišljala Rahela. "Zar Jevreji, koji vijekovima u galutu trpe progone, koji ni od koga nisu

oteli zemlju i stvorili svoju domovinu, nemaju prava da se vrate u Erec?" Jednog dana Božja i ljudska pravda obdariće jevrejski narod povratkom u svoju praotadžbinu, doživjeće to jedna od budućih generacija. Zar nam nije bilo dosta španske inkvizicije, krstaških ratova, bojarsko-ruskih, pruskih i poljskih pogroma?

I za sve te teške godine iskušenja, Jevrejstvo se ne ugasi. Ono je iz ognja i muka sve više raslo i stasalo, da bi kroz Teodora Hercla sada podiglo svoj glas.

Već će skoro dvije godine kako je Rahela u Jerušalaimu. Pisma iz Bosne, iako dugo putuju, ipak stižu. Svako je od svakog draže. Što je duže u daljini, to se srce majke više steže i razjeda. Nervozno, drhtavom rukom, otvorila bi Rahela koverat, i uz skrivenu suzicu čitala pisma svojih najmilijih. Uvijek su nježna i rekla bi da ni u čemu ne oskudijevaju, da sretno žive. To majku raduje, ali je vrlo često uznemirena, te razmišlja da li je to stvarnost, istina. Svako pismo dirljivim vapajima poziva majku na povratak!

"Ne, djeco moja, Bogom sam ovdje dana i to pogaziti neću. Moja jedina želja je da vas, fižu miju (djeco moja), jednog makar i posljednjeg dana života, okupim oko sebe, na tlu Svete zemlje!"

I dok Rahela mašta o svojim željama, već je 1912. godina. Na ovom svijetu, koji od pamtivjeka ponegdje ratuje, na pomolu je i Prvi balkanski rat. Samo što je ovaj uznemirio staricu, već 1913. otpoče još žešći i gori rat između Srbije i Bugarske. Doduše, njena djeca žive u Austro-Ugarskoj, koja još miruje. Ali jedna ratna iskra izaziva drugu, što Rahelu baca u strah i razmišljanje. "Šta to moju djecu tako snažno veže za rodnu grud; za onaj mali mahalski Tešan, za bistru, valovitu Tešanjku, za brežuljke okićene rodnom i taj šaroliki narod u njemu? Tu, za sada, svak svakog poštuje! Tu se 'dobro jutro' i 'selam alejkum' susreću u harmoničnom zvuku. Tu je samo Jevrejin ponekad izložen pokoru. Već blizu 2.000 godina traje žal u hrišćanskim dušama za Isusom Hristom, i kroz generacije krivica se pripisuje jevrejskom narodu. 'Ti si ubio Isusa, Juda izdajnik', čule bi se psovke upućene jevrejskoj djeci. To bi bolno odjekivalo u svim, pa i dječijim jevrejskim dušama. Iza tog događaja toliko je pogubljeno mudrih, plemenitih ljudi, ali se za to niko kroz vjekove ne žigoše", razmišljala je naša nona. I zato Rahela želi svoju djecu i sav jevrejski narod vidjeti pod nebom zemlje Erec!

Od tada Rahela ne živi baš spokojno, iako obavlja sve svoje obaveze, zdrava je, još uvijek snažna i puna poleta. Jevreji Jerušalaima već je dobro poznaju, cijene je i rado primaju u svom domu. Rahelino poštenje, odanost i toplina duše uvrstili su je među najpriznatije Jevrejke Sefartkinje Jerušalaima. Ona se sve češće nalazi u kućama "Sabra", gdje joj je sa puno povjerenja predata uloga vaspitača njihove djece. Kroz razne pripovijetke, pjesmice, šale i igre, nošene generacijama od davnih pokoljenja, nona vaspitno djeluje na ta mala bića. Nenametljivo, ali uvijek prisutna, ona ih uvodi u judaističku, Mojsijevu religiju. Za svakog uglednog Jevreja bila je čast i radost da se pri svečanim večerima nona, ta plemenita tia Rahel, u okviru porodice nađe za njegovom trpezom.

Krećući se po gradu, poznavajući gotovo svaku stopu tog drevnog i lijepog Jerušalaima, zagledajući u bezbroj različitih trgovina, Rahela neku od sličnih priželjkuje svakom od sinova.

"Prvo će David doći, snalažljiv i okretan, znaće on šta da otpočne. Ako nas Božja volja posluži, za njim će doći i ostali. Ženi je za mužem ići, zato neka moje Roze u Sarajevu da sretno živi!"

I dok se Rahela sprema da uputi novac Davidu, ko grom iz vedra neba puče Prvi svjetski rat. "Sad je gotovo, od mojih planova nema ništa," tužno i bolno razmišljala je Rahela. "Da li će ovaj rat donijeti nešto novo i bolje, ili će potamnjeti svijet, to sam Bog zna? Jer puno je bijede i sirotinje, jada i neimaštine. Među narodima i državama je mnogo zavedenih i sukobljenih. Šta će biti sa Srbijom? Zar će moji sinovi ići protiv svojih sunarodnika, sa kojima su do sada sretno živjeli i radili?" Sve to duboko potresa staricu, ona je uznemirena i njene aktivnosti nisu više kakve su bile. Nebrojeno pisama upućuje sinovima, ali odgovora nema. Turska, kao saveznik Austrougarske, u Palestini kupi u vojsku sve što je imalo sposobno. Jevreji u Erecu veoma su zabrinuti, preplašeni su da vražija soldateska ne počne odmazdu prema jevrejskom narodu. Sve majčine iluzije o zajedničkom životu u Erecu nestaju. Srce se sve više ledi i Rahelina briga za djecom navodi je da se vrati kući, da zajedno sa njima snosi nevolje, da im pomaže i spasava gdje je to moguće. "To mi i Bog govori: Mati si, vrati se svojoj djeci, tvoju želju da mirno i čiste duše zaspiš u Svetoj zemlji ispuniće buduća pokoljenja".

Vrlo često nađe se Rahela u Španskoj ambasadi. Tu je i ta čuvena kutija, koju "radio" zovu, iz koje neko iz daleka stalno zbori. Sa puno poštovanja Španjolci primaju staricu, uvijek joj neki svježi napitak nude. Nerado ga Rahela uzima, to je "hamec" (higijenski nepregledana i od rabinera neblagoslovena hrana), a Mojsijeva vera svakom Bogu odanom Jevrejину nalaže da uzme "košer" (gore učinjenu) hranu. Samo kafu popije i ona joj uvijek prija. Iz te "kutije" čuju se uvijek nove vesti. Puno je zarobljenika, izranjanih i pobijenih na obje strane. Bolna srca Rahela se vraća kući, jer o svojim nigdje ništa ne može čuti. Već odavno u Jerušalaimu živi nekoliko porodica iz Bitolja. Trguju i vrlo često su sa karavanima u Bitolju. Iz silnih mogućih kombinacija, pokušala je starica da preko Bitolja uputi djeci pismo. "Valjda će dalje, od ruke do ruke, putem dobre volje ljudi, pismo stići do Sarajeva. Asenti kerida, nemoguće je više karavanima putovati u to ratom zahvaćeno područje. Naše djece ima i na jednoj i na drugoj strani, brat je na brata udario. Budi spokojna i miri se sa sudbinom, od nje niko ne pobježe!"

Rahela je uporna, nešto iz dubine duše tjera je od jednog do drugog pokušaja. Mazalta i Abraham je razumiju, manje je opterećuju poslom. Njena povratna karta je već odavno izgubila vrijednost, a sama na put ne usuđuje se krenuti. Obilazi razne konzulate i ustanove, ali niko joj ne može pomoći. I onda kada je starica izgubila svaku nadu, kada se potpuno predala dječijoj i svojoj sudbini, kad još jedino utjehu nalazi u Zidu plača, besciljno hodajući po jerušalaimskim ulicama, sa drevne Jerušalaimske kaldrme na sve strane začu se zvuk bosanske pjesme! Rahela se u čudu i nesigurnoj radosti našla. "Da li je to neko priviđenje ili stvarno pjesma?" Lebdio je njen vapaj u pravcu zvuka. Što se brže kretala, sve jače je pjesma njenog rodnog kraja odjekivala. Uskoro, u paradnom maršu, pojavise se čete turske vojske, iz čijih su se redova razlijegale bosanske sevdalinke. Uzbudeno, ne pitajući za odobrenje, uletjela je Rahela u stroj i kroz suze prozborila: "Djeco moja, je li to naše pjesme pjevate, jeste li to iz Bosne?"

"Da, nono, mi smo Bosanci", povikaše vojnici.

Sve je redom izljubila i presretna saznala da među njima ima i Sarajlija. Tad se prvi put po dolasku u Jerušalaim u njoj pobudi istinska žal za rodnim krajem. Srce joj je puklo nadvoje, sada u njedrima jednako nosi obje polovine: praotadžbinu i rodnu grud. Ovaj dramatičan, a i sretan momenat donekle je smirio Rahelinu

dušu; sad joj se činilo kao da je bar jednom rukom obgrlila svoje u Sarajevu. U toplom Mazaltinom domu prijatno su dočekani i počašćeni Bosanci. Staračkim slovima na kovrti ispisan je: "Albahari Gedalja, Mali Alifakovac 3, Sarajevo, Bosna." Pismo koje je nona cijelu noć pisala i brisala, da bi ga po svojoj i volji svojih sinova najtoplije sročila, sada će Božijom voljom doći do Sarajeva! Ali, u njenoj radosti ima i malo tuge. One su u životu, izgleda, uvijek protkane jedna drugom. Kao tanka isprekidana nit, u noninu dušu utkala se pomisao da Gedalja pismo vidjeti neće, "jer i on je tamo negdje na tom nesretnom bojištu."

Dani sporo odmiču, noći su pune snova. Jedan je veoma uznemirio nonu. Preostali dio noći provela je prigrlivši Mošin talet i molitvenik i, moleći se tiho pri mjeseci, da ukućane ne probudi. "Golog, bosog svog Jakoba vidim, veseo je, sa kriglom piva u ruci. Pivo se pjenuša i posipa Jakoba po tijelu." Jadno majčino srce, iako ne puno praznovjerno, tumači to na razne načine. Sad joj se čini da je Jakob u velikoj bijedi, na izmaku duše, sad opet da je negdje u zaklonu od ratnog vihora. Nije dno razmišljanje ne prirasta uz dušu starice, ali se bolna materina duša ipak prikloni onom tužnijem. Šta je sa svima mojim najmilijima, šta je sa silnom nejači? Da li u naletu austrijskih, a posebno mađarskih vojnika, ratne dane u izbjeglištvu provode?

Već se uveliko zagazilo u 1915. godinu. Prohujala je već godina dana rata. Rahelina jedna duša svaki dan Bogu se obraća i kroz zamagljene oči u očaju gleda svoju djecu.

Srbe su gladne, bose i gole ti ukleti Njemci preko albanskih masiva i gudura stjerali u Grčku. Srbiju su okupirali, pale, ruše, vješaju, jer katolicizmu pravoslavlje nikad srcu nije ležalo. Tamo na ostrvu Krfu, izranjavani, izgladnjeli, oboljeli od tifusa, jedan po jedan umiru.

Kroz Jerušalaim prolaze razne vojske. Rahela se kreće za njima i bolećivo traži bar jednu utješnu riječ. Obilazi i ranjenike, donosi napitke i kolače, tješi ih i provodi sate sa njima. "Možda će i mojoj djeci negdje i neko pružiti toplu riječ i utjehu? "Mnogo je te rane mladosti razbijenih nogu, ruku, glava. Zar je taj rat tako nemilosrdan? Nema više "sablja ti, sablja mi." Sada teško vatreno oružje kosi djecu u "prvoj cvati" mladosti. Ranjenici noni po sjećanju prebiru jevrejska prezimena; Atijasi, Altarci, Kabilje, pa i Albahari, ali imena njenih sinova niko ne spomenu. Bolno Rahela zaključuje: "Znači, i Jevreje su u rat digli, za koga i zašto se bore, bar da ginu za svoju zemlju?"

I, tako, propitujući iz dana u dan, jedan od Bosanaca reče Raheli: "Kad me ono u Budimu zabolje zub, izvadi mi ga neki vojni hećim (ljekar), a sve od nekog Davida tražiše klješta i alat. Ne znam mu prezime, no plavac je i pokrupniji momak. Besjedi, brate si moj, ka i ja, valjda bi moga biti tvoj sin." Od radosti Raheli zatrepta srce, iako ne sigurno, ipak nađe neko sretno i zaklono mjesto za svoga najmlađeg Davića. Jakoba je već odavno u snu vidjela u čudnom okruženju. Gedalja, okretan, sposoban trgovac, možda vojsku snabdijeva? Dudo i Salamon negdje na ratištu, zarobljeni, mrtvi?

A moj Šabetaj, mekane, dobre i plemenite duše, isti moj Moše, gdje li su njega rasporedili?" Sve to danonoćno nagriza dušu naše none. Sada se više, češće i bolnije obraća Bogu, sad još više pomaže sirotinju, bolne, bijedne". Davno su moji roditelji govorili: 'Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu!' Tako će neko mojoj djeci baciti uz vodu. Vjerujući u tu istinsku narodnu mudrost, Rahela je svim bićem, u potpunosti ispunjava.

Rat se i u Erecu podobro osjeća, ponestaje hrane, žita koje je izvana stizalo sve je manje. Karavani koji su diljem zemalja krstarili, posebno oni poznati dubrovački, sada se sve manje i nesigurnije kreću. Vojska diže do posljednjeg stočnog grla, ali glad će se nekako pretrpjeti. Teško je onima kojima danonoćno nad glavom trešti, koji pucaju i na koje se puca, koji u blato liježu i iz blata ustaju.

Dolazak u Egipat oko 12.000 Jevreja deportovanih iz Turske, 1915, Encikopedija Judaika, 1975/76.

Rat se u sav mah razbuktao. Preživjeli osakaćeni, tifusari i ratom iscrpljeni Srbi na Krfu se okrepiše, te uz pomoć saveznika, koji konačno stupiše aktivno u rat, otpočeše snažnu kontraofanzivu. Otpoče ofanziva saveznika na Solunskom frontu. Srbi dobijaju snagu i pouzdanje. Zauzimaju Kajmakčalan i kreću dalje, na osvajanje Srbije. Iako su Rahelini sinovi sticajem okolnosti u austrijskoj vojsci, Rahela stoji uz one koji su napadnuti. "Sigurno tako i moja djeca misle."

Rahela je u mislima pretežno u Bosni, njene uši i oči uprte su na svaki ljudski glas koji je za rat vezan. I dalje obilazi konzulate, najčešće je u španskom, u austrijski nerado ulazi. Slutila je Rahela da se u tim jezuitskim dušama krije neko krvavo i zloslutno biće, koje je tek nastupom Hitlera 1933. došlo do punog izraza, samo tri godine poslije nonine smrti.

Već skoro pri kraju 1916. godine, kada su već sve nade potonule, na kućnom pragu ugledala je Rahela soldata u austrijskoj uniformi. Njegove korake začula je još u dvorištu, gvozdene mamuze na čizmama grubo su udarale o kaldrmu. "Tristi di mi, Dio ki mi spanti" (jadna ja, Bog nek me čuva), tiho je prošaptala nona, prišla pragu, oslonila se na dovratka i čekala. Iz plavo ukoričene knjižice vojnik je vadio koverat i na njemačkom pitao: "Jeste li vi gospoda Rahela Albahari?" Nona se malo sabra, odgovori potvrdno, primi pismo i potpisa se u plavoj knjižici. Vojnik se okrete i bez riječi napusti kućni prag. Sada, teže nego ijedan koverat u životu, ovaj je otvorila u strahu i gotovo nervnom rastrojstvu. Nekim tuđim, stranim rukopisom, na komadu malog papira pisalo je:

"Majko, uskoro dolazim po Tebe, Gedalja."

Taj neočekivani, brzi obrt sa bolnih na radosne vijesti uzdrmao je to staračko srce.

Prišla je Mazalti, spustila pismo i srušila se. Kocka šćcera utopljena u limun osvježi i razbistri nonu, kojoj tek sada podoše suze radosnice. "Zašto je moj

Gedalja naumio da me vrati kući, je li dobio moje pismo, da mi, ne daj Bože, nisu djeca izginula, da li su ga ratne prilike na to ponukale?" I opet i uvijek Rahela je u dilemi, jer se kroz cio rat u njenoj glavi sukobljavaju razne misli.

Sada, živeći u nadi da će svoju djecu zagrliti, izljubiti, Rahela se pomalo smiruje i ko ozebao sunce čeka dolazak Gedalje. I dalje pokušava da uđe u bit tog sudbonosnog obrta u njenom životu. Nisu se obistinile nade da će svoju djecu dovesti u Erec i da će kao prava, Bogu odana Jevrejka, svoj život završiti u zemlji praotaca. "I ovo je Božija volja, možda, što svoju životnu želju nisam ispunila"? Vijest o Rahelinom odlasku po Jerušalaimu uveliko se pročula. Svi je zapitkuju i daju neke savjete. "Ja idem, pa šta mi Bog da. Moj Gedalja je pametan čovjek, zna on šta radi, ja se rata ne bojim.

"Sada u danima iščekivanja, nona se u kasnim noćnim satima u mislima vraća u svoj mali, tihi, nečujni Tešanj. "Kuća je vjerovatno napuštena, zakorovila, umemlila?" Ali, neka, Rahela će taj svoj stari, nekad sretni kućerak obnoviti, vratiti mu dušu i život. "Doće meni moje kone, uz topli ibrik i furunu besjedićemo do kasno u noć. Djeca i unučad, obilaziće me." Tako Rahela tješi sama sebe i nalazi opravdanje za povratak na svoju rodnu grud.

Pomalo, nona se pakuje. Svakom u porodici, a posebno djeci, spremila je poneku uspomenu na Svetu zemlju, u kojoj je spokojno i puna srca živjela. Prijatelji dolaze, donose poklone, uspomene radi. Dječica, koja su se sa nonom Rahelom srodila i zavoljela je, kroz plač govore: "Dođi, nono, kod mene, ja ću te sakriti i niko te naći neće." I sve tako, u danonoćnom bdijenju, iščekujući Gedalju na kućnom pragu, na fijakerskoj stanici, dani se nižu. Očajna, u strahu da se nešto Gedalji usput nije desilo, obilazi Austrijski konzulat. Tamo, samo uz malo utjehe, saznaje da nema nove depeše.

Prošla je purimska zabava, taj veličanstveni Purim-bal, za koji je Rahela jerušalaimsku mladost na najljepši način odijevala. Sada na zabavu nije ni otišla, njena jedina relacija je Zid plača, Templ, poneka draga porodica i skoro redovno u večernjim satima fijakerska stanica.

Jednog dana, u sami sumrak, bezrazložno vrteći se po dvorištu, ugleda nona ljudsku siluetu kako zagleda kuću tražeći nešto. Srce joj zaigra, prileti kapiji i ugleda svog Gedalju. Kako na rastanku, tako i sada, spojiše se dva bliska bića u jedno i oboje počеше plakati. "Majko, nadoh te".-"Sine moj, živ si", bile su prve, u isto vrijeme izgovorene, riječi sretnika. Majčine oči zasjaše punim sjajem; zagrljeni podoše u kuću. Rahela odjednom zanijem, skamenjena srca korača uz sina. Usta ne umiju da se otvore, strah ju je od stvarnosti koju će uskoro saznati. Osjeti Gedalja majčino ustreptalo bilo, spusti glavu na njeno rame i tihim, ubjedljivim glasom prozbori: "Ne brini, majko, svi smo ti živi." Sada je sve kao nekad. Majci se vrati radost, vedrina, i kao da je sve tužno i mučno od ovog momenta nestalo! Sa osmijehom udoše u kuću. Po njihovim očima i izrazu lica, Mazalta shvati da je tamo, u Bosni, sve kako treba i srdačno se uključi u razgovor.

Rahela puno ne propituje, važno je da su joj svi živi. Gedalja, znajući da je to majčina želja, objašnjava staze i bogaze kuda su mu braća prolazila. "Svugdje, nas je bilo, Salamon i Šabetaj u vojsci, Dudo u Zagrebu radi za vojsku. Tvoj Daviće malo je ratovao i najzad se skrasio u Pešti kao bolničar, Jakob je sa još puno austrijskih vojnika zarobljen, kažu da je negde u Rusiji. I unučića, nono, imaš u vojsci, ali, fala Bogu, svi su zdravi i živi." Raheli se sada vraćaju misli na nekad sanjanog Jakoba i

prve vijesti o novom Davidu. Sretna je i sa tračkom nadje u srcu progovara: "Dio ki li gvardi (Bog nek ih čuva), valjda će ovaj rat prestati, pa ćemo se opet svi srećni naći pod kućnim krovom vašeg djetinjstva i našeg mirnog života."

Sva tri sljedeća dana, koliko Gedalja ostade u Jerušalaimu, majka ga vodi na Zid plača, gdje su se sa poštovanjem obraćali Mojsiju, praocu jevrejskog naroda. I Gedalji je Jerušalaim jako blizak, u njemu nalazi ulice svoga grada, kaldrmisani, strmi Alifakovac, munare i džamije, ćepenke i ulične prodavače.

Četvrtog dana ujutro, Rahela se bolno rastajala sa Jerušalaimom, gdje se bolno otkidala i od dobrog jerušalaimskog naroda, i od nezaboravnih Mazalte i Abrahama. Pred kućom je puno naroda, od najmlađih do najstarijih. Jedan od starih Jevreja pruža zatvorenu bočicu i tiho prošaputa: "Kerida, ovo je uspomena na Svetu zemlju, čuvaj je dok si živa." Raheli zaigra oko, začudi se što i sama to nije učinila. "Kupiće mi Gedalja u Haifi, tim svetim pustinjским pijeskom darivaću svoje ukućane".

Uz blagi pogled na kućicu Eškenazija i poljubivši mizuza na kućnim vratima, uzela je Gedalju pod ruku i krenula. Raheli su ulice tijesne i kao da oduzetih nogu kreće na stanicu. Uskoro se na kaldrmi začu bat konjskih kopita. Već gotovo pretovarena zastade diližansa. Kao i u dolasku, Rahelino se srce rascijepilo. Žal za Erecom i žudnja za svojim u Bosni. Ta dva i oprečna osjećanja kidala su Rahelinu dušu. "Oba su u duši mojoj jednaka. Kako bih rado, da sam u moći, božijim štapićem vratila i spojila rasejani jevrejski narod."

Laganim zvoncetom diližansa je najavila polazak. Oboje nesvakidašnje srećnih putnika rastaje se od onih koji ih ispraćaju uz bezbroj poljubaca, Rahela jednom za uvijek sa Erecom. Ljubeći im ruke, Rahela se najbolnije rastala od porodice Eškenazi.

Kao i u dolasku, Rahela se otrže, sjede u diližansu, i sve dok je vidika bilo, mahala je. Put do Sarajeva uz Gedalju je sigurniji i ljepši. To je 1917. godina, Saveznici uveliko napreduju, Srbija se oslobađa, ratna sreća se okreće. Uz put se uglavnom razgovara o ratu. Čuje se bezbroj vjerovatnih i nevjerovatnih priča. Njih dvoje šute. Zemlja je puna špijuna i doušnika, zato Gedalja kaže: "No avlas mućo, madre" (Ne govori puno, majko). Rahela je radoznala i pokoje pitanje uputi saputnicima. U vozu se svega može vidjeti: ranjenika, tifusara, izbjeglica, pro-sjaka. U trećoj su klasi, druga, a posebno prva veoma su skupe. Iz tih vagona čuje se kikut zadovoljnih njemačkih gospođa.

Uz put sve je zeleno, vedro, oku privlačno. To Rahelu podsjeća na dane rane mladosti, na Travnik, na mirisave lipe, bagreme, opojne ruže. Uz već dobro poznatu "ćirinu" sirenu, lokomotiva je usporila i zaustavila se na željezničkoj stanici u Sarajevu. Proljetno zelenilo uveliko je okitilo i sarajevske ulice. Obalom, uz bistru, valovitu Miljacku, fijaker se ubrzano kretao ka Alifakovcu. "Nije Sarajevo više ono ranije; ulice su puste, radnje opustošene, samo vojska šparta uzduž i poprijeko", tužno zaključuje Rahela.

Usporeno fijaker se peo uz Alifakovac. "Da li ću koga od sinova zateći?" Noni je sve brže i jače kucalo srce. "Sine, vodi me kod Šabetajaja, on je stariji, tamo ćemo se svi okupiti i Bogu pomoliti."

U kućama Malog Alifakovca br. 3 i 16 već nekoliko dana sve je spremno za nonin doček. Neko od ukućana stalno je izvirivao na prozore. U jednom momentu, kroz malo četvrtasto okno, Rena, supruga Šabetajajeva, ugledala je fijaker i Gedalju

u njemu. Uz vedri poklik, sa svoje troje djece istrčala je na ulicu, za njom Roza, stiže i nona, i na veliko iznenađenje, uniformisan, njen najmlađi Davičo. U isti mah, iz susedne Gedaljine kuće pojavili su se Gedaljina supruga Rifka i ostala rodbina. Pojavio se i komšiluk, jer priče o pobožnoj noni, za sve vrijeme njenog boravka u Izraelu, nisu prestajale. Svi je grle i ljube u ruke. Nona sa zadovoljstvom otpozdravlja: "Sanu i saludoza mi kerida, mi" (živi i zdravi dragi moji, djeco moja). David je grli i skoro u rukama nosi ka vratima. Ljubeći i grleći svoga Davu, majka uplašeno pita: "Komu ti pojodus venir, mi fižu?" (Kako si ti mogao doći, dijete moje?) – "Majko, zbog tebe sam dobio 'urlab'" (odsustvo). – "Bojnu sta, mi fižu" (Dobro je, djete moje)! I tako zagrljeni, ljubeći mizuz, uđu u kuću.

Prvo osvježanje za umornu nonu bilo je dulse di kalavasa (slatko od tikava) i batulin (crna kafa sa žumanjcem umućenim sa šećerom). Pošto se okrijepi i malo dušu odmori, nona će Reni: "Znam ja, mi kerida, da si ti po ovom slatku daleko čuvena; kod tebe je kristalno bijelo, malo ko zna to tako udeverati." Uskoro iz svoga koferčeta izvadi nona talet i molitvenik. Sakupi mušku čeljad, okrete se istoku i otpoče Šema Israel i molitvu za sve naše te poznate i nepoznate na bojištu.

"Nisu, majko, prilike da ideš u Tešan", govore joj sinovi. "Rat je, vojske stalno prolaze; naših je tamo malo, svi su se povukli u Sarajevo. Ako Bog da pa da se rat smiri, poći ćemo u naš Tešan, na naše očinsko ognjište. Na volju ti je, majko, hoćeš kod Šabetaja ili kod Gedalje." – "Prikloniću se uz Renu sa njeno troje nejake djece, mom Gedalji Bog nije podario porod, njemu nisam potrebna. Ako već svojoj kući u Tešan ne mogu, ostaću tamo gdje ću biti od koristi."

Pred Davin povratak u vojsku, u noći di Šabat (uoči Subote), okupila se cijela familija Albahari kod tia Rene. Iako pod ratnim uslovima, Rena je uz pravu sefardsku trpezu dočekala njoj drage goste; haminadus jaja, kaldu di, peši, pitičas, šolet i pastel, na kraju lukumis, koji su u tetke Rene uvijek bili najbolji. Stojeći u pročelju stola, u pratnji svoja dva sina, nona je laganim, toplim glasom otpjevala "lel ha do di" i ostale subotnje molitve, koje su svi ukućani pratili. Inače, svečanost noći di Šabat, uz nonino prisustvo, bila je još svečanija. Potom, neočekivano, Davo uze svoj prim i tiho, skoro u ljubavnom zanosu, otpoče: "A što ćemo ljubav kriti, kad ti moraš moja biti...". Zna majka da su te riječi upućene njegovoj Lunici, sestri Rene, Jakobove žene. "Luke nosi pojdu kazar" (Zašto se ne mogu uzeti)? tiho upita nona Renu. "Otac joj ne da dok se rat ne završi, a majka im je od 'španjolske' (ratna bolest) umrla. Luna čuva dvije mlade sestrice."

Iako u mladosti nije puno pjevala, uz veselu djecu i Mošu, koji je lijepo, bolećivo pjevao, i nona je zavoljela pjesmu. Sjede uz svoga Daviča i otpoče staru, skoro zaboravljenu sefardsku pjesmu: "A bešando las skaleras..." Nešto se noni srce otvorilo, pjeva na hebrejskom, pjeva sevdalinke, baš kao da je tek sada osjetila potpunu radost života. Opet je u zagrljaju svojih najmilijih, ali i život u Erecu ne zaboravlja, jer on je Bogom bio dan.

Tu i tamo poneki vojnik naiđe, donese vijesti od sinova. Uvijek ponešto djeca pošalju: šećera, kafe, soli, sve to dobro dođe, jer u gradovima, više nego igde; velika je glad i neimaština. Samo od Jakoba ne čuje se ništa, ali nona vjeruje Gedalji, nije on od onih koji govore neistinu.

Svake "noći di Šabat" nona odlazi u alkal (templ). Tu bi poštovanu hadžinicu svi rado dočekali i popričali bi sa njom. Uz Rahelu, vođeni za ručice koračali bi i neki od unuka. U tihim odajama templa, sa taletom o vratu, mališani bi, polako

za nonom, zborili molitvenu besjedu vjerujući da to svi znaju, oni su ponosni jer talet je poklon njihove none iz Jerušalaima. Za Salamonovu i Dudinu djecu rijetko čuje, i za njih se stalno obraća Bogu. Uskoro će i Pesah. Okupljajući svu svoju mladež, nona u kući Šabetajevoj svetkuje "Seder veče" (prazničnu molitvu) želeći da se taj sveti praznik dostojno obavi. Tradiciju i bit svakog od praznika nona djeci objašnjava šire i pristupačnije, kako bi se sa ljubavlju obraćali Bogu.

U prostranoj bosanskoj kući Šabetaja, ispunjenoj ćilimima i minderima, nona okuplja svoju unučad: "Patron dil mundu (Svevišnji), ne dozvoli da mi siročad ostanu." Sve ono što je Jerušalaimskoj djeci zdušno unosila, sada još radosnije čini svojoj. Sada, više nego ikad, uočava nona da krv nije voda. O ljetnjim danima, nona se sa djecom nađe u maloj kaldrmisanoj, cvijećem okićenoj avliji. Ispod bujne zerdelije i mirisnog jorgovana sjede u hladovini. Rena bi djeci donijela himber ili neku voćku, a njih dvije popile bi kafu i dogovorile se o kućnim poslovima. Nikad nona nije sama, dolaze mnoge jevrejske porodice, koje sa radošću slušaju njene živopisne priče o Erecu, Jerušalaimu, Sabrama, o pustinji, beduinima, Arapima. To su i za djecu zanimljive priče, netremice ih slušaju, ali uvijek nešto zapitkuju. Kone, dokone starice, ne izlaze iz Šabetajeve avlije. Što iz znatiželje, to i poradi merakli kahve koju kod gazdarice Rene uvijek popiju. Iako je gazda Šabetaj zamandalio dućan, vratiće se on, pa će kone, kako kažu, i dalje kod njega pazarivati.

Rat još uveliko traje. Uskoro će i ljuta zima. Teško našoj djeci. Kako ono Davićo pričaše svoje muke po gudurama Crne Gore, spomenuvši Mojkovac i borbe oko Pive. Samo da taj rat prestane! Čemu i zašto se gine, biće opet kako oni najmoćniji kažu. Poneko od djece navrati na koji dan. "Na urlaubu smo, majko", kad bi moglo i da se ne vrate, ali ne može se, strogo pa i ubijanjem kažnjavaju dezertere. Od Jakoba ni traga ni glasa. "Smiri se, Rahela, što se desi to je Bogom dano. On svakom podjednako odmjevara, pa će i tebi što ti je suđeno."

U Sarajevu je i Mošina još dobro držeća familija. Tu je i baba Jakobove Rene, tia Bikina (nije podaleko, u Samadžije 6), još svježja i pokretna starica. Sve ih uz praznike Rahela posjećuje, a i oni nju.

Osvanula je i 1918. godina. Da li se nečem boljem i kada nadati? Kraj tople, a počesto i usijane furune, uz pečeno kestenje, tahan-halvu i "pivitas" (pržene košpice), svojoj čeljadi, okupljenoj oko nje, nona "veze" basne od davnina, sve dok majušne glave spuštene na nonino krilo, ne utonu u slatki, dječiji san.

Vjesti se munjevito kreću. Veliko austrijsko uporište (Solunski front), probijeno je. Ako Bog dâ da Saveznici i Srpska vojska krenu naprijed, može se nadati brzom prestanku rata. I tačno, poslije silnih okršaja Austro-ugarska vojska se povlači i konačno potpisuje kapitulaciju. Radosti i veselju nije bilo kraja. Na ulicama je silni narod, u vazduh se bacaju baloni, sviraju fabričke sirene, Cigani sa violinama i razni orkestri su na ulicama. Narod se osokolio i puna srca ispoljava svoju radost i oproštaj od četvorogodišnje tuge. Zemlja Srbija, pa i naša Bosna, oslobođene su. Slobodni su Zagreb i Ljubljana. Niko sem švapskih pristalica i doušnika ne plaši se nove vlasti. Napaćeni srpski narod u Bosni, kroz tursku i austrougarsku vladavinu, sada ponosno zbori: "Hvala ti, Isuse Hriste, sad će brat uz brata da vlada."

Mnogi su veseli, ulaze u neki novi, drugi život, izgleda po svemu drugačiji od onog dosadašnjeg. Kako će sa nama Jevrejima biti, to niko ne zna. Svugdje smo tuđi, a negdje i nepoželjni. "Patron dil Mundu, Dijo ki nos spanti" (Svevišnji Bog nek nas čuva). Sinovi i unuci se vraćaju jedan po jedan. Majka ih zagleda, ništa im

ne fali, čitavi su. Bog im zdravlje očuvao. "Slušaj, Rahela", nešto gromko i strogo kroz uši joj probija, "dužna si silne sadake." Rahela se trže i ovu božju poruku nikada neće moći zaboraviti.

Prošlo je već više od tri mjeseca kako je Rahelino srce u stalnom grču za Jakobom. Jedne kasne večeri, kad su već sva čeljad pospala, Rahela začu tupe korake cokula ispred avlijskih vrata. Uskoro joj se pričini da čuje lagani zvuk zvonceta na avlijskoj rezi. Izleti ko strijela i pred kapijom ugleda Jakoba. Pocijepan, zarastao u bradu i kosu, samo svojim toplim plavim očima odavao je svoju ličnost. "Jakobe, jesi li to ti, mi fižu?" – "Ja, majko, otkud ti ovdje?" Udoše u kuću, probudiše ukućane, Šabetaj i Jakob objašnjavaju gdje i kad su se rastali. "Bio sam, majko, kod Rusa u ropstvu, radio sam po seoskim kućama, nije mi bilo loše, bukovanke (rusko nacionalno piće) koliko hoćeš." Nekoliko puta majka je ponovila san koji ju je stalno proganjao i bacao u depresiju. Tako su se, suzama odjevene priče nastavile do kasno u noć.

Godine novog života idu ubrzanim korakom. Sinovi rade i grčevito se bore za svaki dinar. Ali se, eto sad, kod naše none, uz ostvarene želje rađaju se nove, neostvarene! I sjeti se nona davno, u đačkim knjigama pročitanih stihova Petra Preradovića:

"Ljudskom srcu uvijek nešto treba,
nikad posve zadovoljno nije.
Čim željenog cilja se dovreba,
sto mu iz njeg novih želja klije!"

Onda je nona uz svoga Daviću i Šabetaja, krenula u Tešanj. Uzbuđena je, ali, začudo, i pomalo skeptična. I već pri samom ulasku u taj nekad kitnjasti grad, Rahela se zbunila i potpuno ohladila. Porušen, opustošen, raseljen i naseljen nekim stranim ljudima. Tek ulazak u svoju nekad blistavu kućicu, sada obrušenu, ogoljenu i muhadžerima naseljenu, Rahelu potpuno obeshrabri.

Obišla je Mošin grob, očitala Kadiš, posadila ružu i, u zagrljaju svoje djece, vratila se tamo gdje joj je mjesto. Vraćajući se kući, vidjevši da su i djeca tužna, nona će jasno i pomalo zadovoljno: "Ne očajavajte za onim što je izgubljeno, neka su žive glave, i mi smo morali nečim platiti ovaj rat, hvala dragom Bogu što se sve na tome završilo." Nona je presretna da su joj se sva djeca vratila, što je u ratu rijedak slučaj.

Prolaze dani, Davićo je sa majkom u kući Šabetajevoj. Često putuje. Zabrinut je, ali majci ništa ne govori. "Purke tu no tomas Luna para mužer" (Zašto ne oženiš Lunu?) upitala je majka. Obradovaše ga majčine riječi. "Mislio sam, majko, da tebi nije po volji moja Luna, dok o njoj ništa ne pitaš. Nemam je gdje dovesti, a ni ja ne zarađujem toliko da bi nas dvoje, a sutra i djeca, mogli živjeti. Nema rješenja, a srce mi se kida. I Lunin otac je umro, tako da su sve tri sestre kod Rene na Sani." – "Kiridu, imam nešto dukata, a vidjećemo i sa tvojom braćom, pa da sa Jakom, u Sanskom Mostu, otpočneš raditi." Za prvu pomoć, da se na noge stane, pobrinula su se ostala braća i rođaci, posebno Aron S. Albahari. poznati sarajevski trgovac.

Uskoro, na uobičajeni jevrejski način, isprošena je i dovedena prelijepa Lunica, koju je nona prvi put vidjela. Svojoj najmlađoj snaji nona je darivala, minduše i dijamantski prsten i svoju dijademu. "Ovo je, kerida, za tebe, a sa tebe, na tvoje buduće snaje."

Puno je ratne siročadi, toliko sakatih bez ruku i nogu, na ulicama. Iako se već poteško kreće, nađe se nona među njima, plete čarape i kapice, dariva invalide. Najradije bi nekog od njih sebi dovela, ali nije ni ona u svojoj kući.

Jako i Davo u Sanskom Mostu uspješno trguju. Već je i Florica, koja nosi ime Lunine mame, došla na svijet. Zdušno ih pomaže sanski rabiner Kabiljo, u narodu zvani Hodža, inače i trgovac. Samo kroz godinu dana rodila se druga Davina kćerka i ponijela je nonino ime Rahela. "Koliko i da li će nešto moga imati u sebi, to će Božija volja biti", razmišlja nona. Putevi su dugi, a vožnja skupa, Davo mi djecu dovesti ne može. Zar neću za života vidjeti unučad od svoga Davića".

Gedalja ubrzano na starim temeljima gradi novu jednospratnicu. "Ova sobica sa pogledom na baštu biće tvoja!" Rahela se koleba, žao joj je ostaviti dobru i prema njoj veoma pažljivu Renu, kao i njenu djecu. "Neću bez svog Aronića" (tada najmlađeg Šabetajevog sina, rođenog iza rata, u koga je nona utkala svu svoju radost).

Ali nona oboljeva, na noge ne može, skleroza polako nastupa. U svojoj sobici sa pogledom na lijepi Gedaljin cvijetnjak provodi dane duboke starosti. Aronić, koji je sa nonom donedavno spavao, iz njene ruke jeo i pio, nije se od none ni sada odvajao. Skoro se posve noni preselio. U sobici sa udobnim gvozdenim krevetom sa feder-madracom i okruglim turskim stolićem i ormarom u ćošku, nona se udobno osjeća. Nije nona sama, rođaci, komšije, njeni unuci prave joj društvo. "A ta mala đavolska Blankica ne da mi mira, jeste da me zabavi, sve čaršijske priče i novosti od nje čujem. Skakuće, pjeva, miluje me i tako mi i poslednju šećerlemu izmami."

Svakog petka naveče dolaze nonini unuci, ljube joj ruku i sa njom se Bogu mole. "Najljepše mi moj Aronić pjeva 'lel ha do di' i sebe uz svoju nonu smatra najprečim." Ako bi nona nekog od unučića i ljubila, Aron bi se odmah isprečio i gurnuo ga od none. Te noći di Šabat nona daruje unuke. Ne uspijeva joj to uvijek, jer drugim obavezama opterećen Gedalja zaboravi da joj kupi što treba. Zato će nona za idući Šabat sve to udvostručiti.

Posljednjih godina, otkako je nona onemoćala, njena kćerka Roza stalno je uz nju, pere je, oblači i hrani. Tu je svakodnevno i Rena. Plemenita, druželjubiva tetka Rena, koja se nije tuđila i koja je sa svakim našla zajednički jezik, od svih snaja bila je noni, kao i djeverima, najdraža. Često bi nona govorila: "Asenti, kerida, najmilija mi je tvoja kahva, ona me razveseli i razbistri." Rena bi punog srca skuvala kahvu i uz nju uvijek nešto noni drago donjela. I sve ostalo što nona poželi, hitra i spretna Rena u tren oka će da pripremi i da je posluži. Provodila je s nonom duge noćne sate, ne osjećajući to kao tegobu. Njen veseli, zanimljivi razgovor, a posebno priče o Travniku, odakle obje potiču, noni su kao melem na srce padale. Pa nije ni čudo što je nona nastavila život kod svog Šabetaja. Toplina Renine i Šabetajevе duše unosila je u noninu dušu mir i spokoj u ulivala nadu u svrhu staračkog, već skoro usahlog života. Sad, kad je nona za postelju vezana, vrlo često, iako nevezano, govori o svojoj mladosti, o Tešnju, Moši, Jerušalaimu, Mazalti i svim svojim životnim stazama. Sve su to za nonine unuke zanimljive priče, jer se njihov život od noninog mnogo razlikuje. Počesto, u osami, kad sama sa sobom razgovara, nona bi, ali ne i bolno, rekla: "Znam da mi se bliži kraj, i to jednom mora doći. Vrijeme je da svom Moši idem na počinak."

I baš u posljednjim danima svoga bitisanja, kad se nona razbistri i smogne snage da razmišlja, uporno kroz jecanje zove Davića i djecu. Tako se negdje u ljeto

1930. nađosmo i mi u Alifakovcu, mi, djeca, na prvom i posljednjem viđenju sa nonom. Najmlađeg jednogodišnjeg unuka, Davidovog sina Morica, nije ni vidjela. Neuobičajen, dug put i odlazak u taj, do tada, nevideni grad; učinilo nam se kao da nas je ta ustrahujuća lokomotiva dovela u neki drugi, tuđi svijet. Mi djeca mirne Lušci-Palanke, gdje nam je otac trbuhom za hljebom išao, gledala smo Sarajevo kao neko ogromno čudo, što našem srcu nije prilijegalo. Već unaprijed upozoreni od majke na poslušnost i mir kod none, te hod po visokom strmom stepeništu, izazvao je kod nas neko čudno strahopoštovanje. Iz drugog, uskog hodnika zastrtog baršunastim lauf-tepihom i sa mesinganom vješalicom sa ogledalom, poljubivši mizuzu, ušli smo u noninu sobicu.

Suha, mršava, upalih plavih očiju, nona je bez nekog oduševljenja, koje smo od nje očekivali, pogledala u nas. Ja, tada šestogodišnja curica, ne shvativši nonino već dotrajalo biće, upitah majku: "Zašto je nona na nas ljuta?" Prišli smo bliže kretetu, poljubili noni ruku. Tog momenta, uzimajući dugu, suhu ruku, ispresijecanu debelim, plavim venama, srce mi ustrepta i obuze me čudan strah. To su bili već posljednji dani naše none. Iako dirljiv i tužan doživljaj, ubrzo je bio zaboravljen. Zamijenjen je igrom na ulici, naravno, uz nezaboravnu Blankicu. A pažnja i toplina tía Rene prema nama, gostima sa sela, ostala je nezaboravna. Nonina znatiželja, a ujedno i želja, da joj unuka Rahela "nešto njenog ima u sebi" obistinila se. Veliki dio ljudskih karakternih osobina naše none našle su se u Raheli, njenoj unuci, kao da je sa razlogom baš njoj to ime darivano. Samo što smo stigli u Lušci-Palanku, nona je zauvijek napustila svoju omiljenu i bogatu familiju. Ispraćaj do vječnog počinka bio je veličanstven. Pored sarajevskog nadrabina Romana Menahema, za noninim zaspalim bićem, sa taletom o vratu, prvi je koračao Aron, a za njim njenih šest sinova. Uz dostojanstven glas rabinera, Kadiš su molili njeni sinovi i desetogodišnji unuk Aron. Uskom tešanjskom kaldrmom kretala se povorka.

Uz familiju bili su i mnogi starosjedioci Tešnja. Poštujući oduvijek tía Rahelu, Mošinicu, sada joj mnogi i zbog smjelog Hadžiluka odaju priznanje.

U njenom jerusalajmskom koferčetu, našla se i oproštajna poruka, ispisana ispresijecanim krivudavim slovima. Noni najdragocjeniji Mošin talet i molitvene knjige poklanja svom Aroniću, koga moli da nastavi njenim putem, Bogu odanom životu. Šest izrezbarenih halki za salvete, nonina uspomena iz Betlehema, namijenjene su najmlađoj snahi Luni. Na žalost, u ratnom vihoru 1941. godine, negdje u čoškovima Davidove opustošene kuće, nađena je samo jedna betlehemska halka. U svojoj osamdesetoj godini, nona je mirno zaspala, na svu sreću ne doživjevši jevrejsku tragediju. Sve njene sinove, sem Davida, pogubila je fašistička zvijer u Drugom svjetskom ratu. Ni njen najmiliji Aronić nije stigao da ispuni nonine želje, otela ga je avet rata. Snahi Reni, sa četvoro, od šestoro djece, i jednim unučetom, Melvijem, i snahi Luni sa četvoro djece, dodjeljena je rijetka, izuzetna sreća da prežive rat.

Od poroda noninih poginulih sinova i snaha preživjelo je samo petoro unučadi. Danas Šabetajev i Renin unuk, Leonov sin, nosi ime svoga strica Arona. Svojim poštenim, plemenitim i pristojnim životom nastavlja djelo i životnu stazu rano otetog Aronovog mladog života.

Davni nonini snovi o Erecu nisu bili bezrazložni! Oni su se, na sreću jevrejskog naroda, napokon ostvarili!